

Türkiye’de Din Sosyolojisi: Tarihsel Arkaplan ve Yeni Gelişmeler

İhsan ÇAPCIOĞLU

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

e-posta: ihsanpcioglu@yahoo.com

Özet

Türkiye’de din sosyolojisi araştırmalarının tarihi, 1920’li yılların sonlarına doğru yapılan çalışmalarla birlikte başlar. Bu dönemde, bazı temel din sosyolojisi eserleri Türkçeye tercüme edilmiş; Prens Sabahaddin, Ziya Gökalp, Mehmet İzzet, Salahaddin Asım, Necmeddin Sadak ve Hilmi Ziya Ülken’in telif makale ve kitapları yayımlanmıştır. 20. yüzyılın ortalarına kadar din sosyolojisinin seyri, telif ve tercüme makaleler, birkaç telif din sosyolojisi eseri ve sosyoloji çalışmaları içerisinde dine ayrılan kısa bahislerle devam etmiştir. Türkiye’de din sosyolojisi çalışmaları, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nde kurulan “Din Sosyolojisi Kürsüsü” ile birlikte akademik olarak kurumsallaşma sürecine girmiştir. 20. yüzyılın ortalarından itibaren ise, Batı formundaki din sosyolojisi anlayışına paralel çalışmalar yapılmaya başlamıştır. Günümüzde din sosyolojisi çalışmaları, sayıları yirmiyi bulan ilahiyat fakültelerinde hazırlanan yüksek lisans ve doktora tezlerinin yanı sıra, din sosyologlarının diğer akademik yayınlarıyla devam etmektedir. Türkiye’de bağımsız bir disiplin olarak kurumsallaşma süreci henüz çok yakın tarihlere uzanan din sosyolojisi bilimi, akademik olarak sayıları giderek artan araştırmalarla gelişimini sürdürmektedir. Bugün din sosyologları, web sitesi gibi iletişim, dergi gibi yayın, yıllık koordinasyon toplantısı ve sempozyumlar gibi tartışma faaliyetleri ile meslektaşlar arası iletişimi geliştirici adımlar atmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, Metodoloji, İlahiyat Fakülteleri, Türkiye

Sociology of Religion in Turkey: Historical Background and New Developments

Abstract

The Sociology of Religion in Turkey has begun in parallel with the translation of primary works of sociology of religion and the books and articles composed by Prince Sabahaddin, Ziya Gökalp, Mehmet İzzet, Salahaddin Asım, Necmeddin Sadak and Hilmi Ziya Ülken. The trend of Sociology of religion up to the midst of the 20th century was the composed and translated articles and short chapters assigned to the religion within the several works of sociology of religion. With the foundation of chair sociology of religion in Ankara University the Faculty of Divinity, in parallel to the sociology of religion whose process of insitutionalization has recently the works composed in accordance with the understanding of sociology of religion and scientific methodological bases begun to be composed. The academic researches in the nearly 20 chairs of sociology of religion in the faculties of divinity. The Turkish Sociology of Religion whose process of institutionalization as a scientific dsicipline has begun in Turkey in recent years continues his academic developments with the increasing scientific works. Today, sociologists of religion take some steps to develop the intercolleagues communication between colleagues with such activities as web sites, journals, annual meetings of coordination.

Key Words: Sociology of Religion, Methodology, Divinity Faculties, Turkey

Giriş

19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında bağımsız bir bilim dalı haline gelen din sosyolojisi, din ile toplumsal yapı, kurum ve süreçler arasındaki karşılıklı ilişkileri inceler. Dini inanç, ibadet ve uygulamaların toplumsal sonuçlarının yanı sıra, din kaynaklı gruplaşmalar da din sosyologlarının ele aldığı konulardır. Din sosyolojisinin bugünkü anlamda modern bir bilim dalı olarak ortaya çıkışı oldukça yeni olsa da, toplumsal düşünce geleneğinin kökleri, tarihin çok daha eski dönemlerine kadar uzanır. Antik çağlardan beri pek çok düşünür, dinin sosyal hayata ve sosyal hayatın dine etkileri üzerinde durmuş; din ve toplum ilişkilerini çeşitli açılardan inceleyen eserler kaleme almıştır.

İslam dünyasında da, bağımsız bir bilimsel disiplin içinde olmasa da, Tefsir, Hadis, Fıkıh, İslam Tarihi, Kelam ve İslam Felsefesi gibi alanlarda din sosyolojisi konularıyla ilgili değerlendirmelere ve yorumlara yer verilmiştir. İslam düşünce geleneğinde, “ideal/örnek ve mükemmel insan” (İnsân-ı Kâmil) tipi Hz. Muhammed’in şahsında idealize edilirken, “mükemmel ve ideal toplum” tipi ve arayışı Erdemli Şehir (el-Medinetü'l-Fadıla) kavramıyla ifade edilmiştir. Elbette, ideal insan ve toplum modeli arayışı içinde olanlar sadece filozoflar ve mutasavvıflar değildir. Kelamcılar, tefsirciler, hadisçiler ve ahlakçılar gibi hemen her bilim, mezhep ve fikir akımının mensupları kendilerine göre bu ideal modeli ya da modelleri belirleme çabası içinde olmuşlardır. Bu çerçevede, din sosyolojisiyle ilgili hemen her konunun Müslüman düşünürler tarafından ele alınıp incelendiği görülmektedir. Özellikle Farabi (339/950), İbn Miskeveyh (421/1030), Gazali (505/1111), İbn Rüşd (594/1198) ve İbn Haldun (809/1406), İslam dünyasında din sosyolojisinin ortaya çıkıp filizlenmesine öncülük etmiş başlıca Müslüman düşünürler arasında sayılabilir¹. Bununla birlikte, İslam dünyasında İbn Haldun kadar din sosyolojisi konularına ilgi duyan bir başka Müslüman düşünür daha yok-

tur denilebilir². Din ve toplum meselelerinde büyük oranda gözlem ve tecrübeye yer vererek dinin toplumsal önemi üzerinde duran İbn Haldun, sadece İslam dünyasında değil, bütün dünyada modern din sosyolojisinin gerçek öncüsü kabul edilmektedir³.

Öte yandan Batı’da yapılan ilk din sosyolojisi araştırmalarında, dinin sistematik bir metodoloji çerçevesinde incelenmediği, aksine politeizmden monoteizme uzanan belli bir tekâmül çizgisine dayalı evrimci ve pozitivist açıklamalarla ele alındığı ve bu araştırmaların antropolojik bir karaktere sahip olduğu görülmektedir. Din sosyolojisi literatüründe tekâmülcü din nazariyeleri olarak bilinen bu teoriler, Auguste Comte’un Üç Hal Kanunu’na (*La loi de trois états*) dayanmakta ve dinin kaynağını, totem/toplum (E. Durkheim), büyü/bir takım sihri güçler (J. Frazer), ruh/rüya (A. Tylor) ve tabiat güçlerinde (M. Müller) aramaktadır. İnsanın yaratılışında var olan din duygusunu ve kutsalı, basit toplumsal olaylara bağlayan ve böylece Avrupa’nın yaşadığı dinsel tecrübeyi bütün insanlığa genelleyen bu teoriler, başlıca ilgisi antropolojik ve etnolojik konular üzerinde yoğunlaşan bilim adamları tarafından geliştirilmiş ve savunulmuştur⁴. Ancak, tarihi ve sistematik din sosyolojisi biliminin kurucusu kabul edilen Max Weber (1864–1920) ile birlikte, din sosyolojisinin, bu karakterinin değiştiği ve dinî davranışlar ya da dinî karakterli sosyal davranışların ve gruplaşmaların incelenmesini amaçlayan bir disiplin haline geldiği görülmektedir. Dinin diğer sosyal kurumlarla ve özellikle ekonomi ile ilişkileri üzerine gerçekleştirdiği inceleme-

1 Ünver Günay, *Din Sosyolojisi*, 4. Baskı, İnsan Yayınları, İstanbul, 2001, s. 94–115.

2 Bkz. Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldun, *Mukaddime* (2. Baskı), çev. Zakir Kadiri Ugan, MEB Devlet Kitapları, İstanbul, 1968.

3 Winston Davis, “Din Sosyolojisi: Kurucular ve Temel Yaklaşımlar”, çev. İhsan Çapcıoğlu, *Din Sosyolojisi: Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar –I–*, Bünyamin Solmaz & İhsan Çapcıoğlu (eds.), Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya, 2006, s. 73.

4 Bu konuda daha geniş bilgi ve eleştiriler için bkz. Mehmet Taplamacıoğlu, *Din Sosyolojisine Giriş*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1961, s. 53–70; Günay, *Din Sosyolojisi*, s. 121–148.

lerin yanı sıra, yöntem konusu üzerinde de duran Weber, tarihi yaklaşım modeli ile birlikte, fonksiyonel modeli de kullanmış ve böylece karşılaştırmalı, tipolojik ve sistematik yaklaşıma dayalı din sosyolojisi araştırmalarının ilk örneklerini vermiştir⁵.

Weber'in din sosyolojisi modern kapitalist kültürün dini kaynakları üzerine bir sorgulama ile başlar ve Çin, Hindistan ve antik Yahudiliğin dini örgütlenmelerindeki köklü rasyonalizm geleneği üzerine gerçekleştirdiği kültürler arası araştırmalarla sona erer. Bu araştırmalardan hareketle Weber, Batı'nın sadece ekonomik sisteminin ve bürokratik örgütlenmesinin dayandığı temel ilkelere değil, aynı zamanda, özellikle müzik, resim sanat ve bilim gibi alanlarda, onun kültürünü etkilemeye devam eden benzersiz bir rasyonelleşme sürecinden geçmekte olduğuna da dikkat çeker⁶. Bu bağlamda o, genelde dünyanın rasyonalizasyonunu ve özelden kapitalizmin yükselişini derinden etkilediğini düşündüğü asketik Protestanlık tezini ortaya atar. Protestan ahlakının kapitalizmin doğuşuna etki eden bir faktör olduğuna inanan Weber, diğer dini gelenekler içerisinde "iç dünya asketizmine" örnekler bulmak amacıyla karşılaştırmalı din sosyolojisi çerçevesinde yoğun bir çaba harcamıştır. Kendinden önceki düşünürler, modern kapitalizmin özellikle Kuzey Avrupa'nın Protestan ülkelerinde ortaya çıktığına dikkat çektiği halde, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhunu* adlı eserinde Weber, bu ilişkiye sosyopsikolojik bir açıklama getirir. Weber, Batı'da akılcılığın yükselişinin; kapitalizm, Protestan ahlakı, bürokrasi ve bilimin ortaya çıkışıyla bağlantılı olduğunu savunur⁷.

Weber'in *Din Sosyolojisi*, dünyadaki başlıca inançlar ve bunların dünyanın farklı alanlarında insanları nasıl etkilediği üzerine karşılaştırmalı bir incelemeye dayanır⁸. Bu incelemede o, insanlar çevrelerine uyum sağladıkça ve yaşam tarzlarını değiştirdikçe günlük davranışları kadar, dini kararlarının toplumsal sonuçlarının da kümülatif bir şekilde değiştiğini görür. Bu çerçevede Weber, belirli bir dini inancın, bir tür dini ahlak anlayışının insan davranışlarını nasıl etkilediğini inceler. Ahlak ve davranış arasındaki ilişki yalnızca var olmakla kalmaz; aynı zamanda bu ilişki toplumsal olarak düzenlenir ve içinde geliştiği çevreye göre çeşitlilik gösterir. Bu noktada Max Weber'in fikirlerinin merkezinde, bir takım dini inançlar ile bir toplumda bunların taşıyıcısı olan belirli sosyal tabakalar arasındaki karmaşık ilişkinin yer aldığı söylenebilir⁹.

Weber'in din sosyolojisi anlayışı, tipolojik anlamda da alana yeni bir açılım getirmiştir. Karl Marx'ın sınıf toplumunun evrimi kanununu reddeden Weber, dini davranışın öznel anlamını konu edinen bir sosyoloji anlayışı geliştirmiştir. O, bu şekilde herhangi bir davranışın altında yatan amacın ya da niyetin bilgisine ulaşabileceğini düşünerek, bir ideal tip metodolojisinin temelini atmıştır. Weber, özellikle peygamber, büyücü ve kahin tipleri, karizma, rutinizasyon (sıradanlaşma) ve meşruiyet kavramları üzerinde durmuştur. Weber'in bu kavramlara ilişkin yorumları farklı kültürlerden elde edilen materyallerin nasıl inceleneceği konusunda ilkeler ortaya koymuş ve bu ilkeler onu karşılaştırmalı sosyolojinin gerçek bir kurucusu yapmıştır¹⁰.

Max Weber'in genel ve özel din sosyolojileri çerçevesinde tüm dinleri karşılaştırmalı ve sistematik açıdan incelemeyi amaçlayan din sosyolojisi anlayışının etkileri Türkiye'ye ka-

5 Günay, *Din Sosyolojisi*, s. 149.

6 Martin Riesebrodt & Mary Ellen Konieczny, "Sociology of Religion", *The Routledge Companion to the Study of Religion*, Routledge, London, 2005, s. 128.

7 Davis, "Din Sosyolojisi: Kurucular ve Temel Yaklaşımlar", s. 86.

8 Max Weber, *The Sociology of Religion*, translated by Ephraim Fischhoff, Beacon Press, Boston, 1922/1993.

9 Grace Davie, "Din Sosyolojisinin Evrimi: Konu ve Değişimler", çev. İhsan Çapcıoğlu, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2006) 47 (1), s. 242-243.

10 Ayrıntılı bilgi için bkz. Niyazi Akyüz, "Türkiye'de Din Sosyolojisi", *Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi*, Niyazi Akyüz, İhsan Çapcıoğlu (eds.), Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara, 2008, s. 93-99.

dar uzanmış ve özellikle Türk düşünürü Sabri F. Ülgener'in fikirleri üzerinde etkili olmuştur. Ülgener, Weber'in Batı Avrupa'da kapitalizmin ruhunu Protestan ahlakının belirlediği görüşünden yola çıkarak bu yaklaşımı Osmanlı-Türk toplum yapısına uyarlamaya çalışmıştır. Türkiye'nin ekonomik geri kalmışlığında, kuşaktan kuşağa aktarılan düşünce geriliğinin önemli bir role sahip olduğunu ileri süren Ülgener, Max Weber'in geliştirdiği yaklaşımın ya da Weber(ci)yen fikirlerin Türkiye'deki ilk önemli temsilcisi olmuştur¹¹. Weber sonrası dönemde hızlı bir gelişim gösteren din sosyolojisi, gerek teorik gerekse ampirik karakterli pek çok araştırmanın yapıldığı bir alan olarak diğer Avrupa toplumları arasında da güç ve itibar kazanmış; zamanla dünyanın diğer pek çok bölgesinde de yayılımını ve gelişimini sürdürmüştür¹².

Bu makalede, Türkiye'ye sosyolojisinin girişinden 1949 yılında Ankara'da ilk ilahiyat fakültesinin açılmasına kadar geçen dönemde din sosyolojisi konularında oluşan literatürün kısa bir özeti verildikten sonra, ilahiyat fakültelerinde din sosyolojisinin doğuşu ve gelişimi üzerinde durulacaktır. Bu çerçevede, ilahiyat fakülteleri bünyesindeki din sosyolojisi bilim dallarında görev yapan din sosyologlarının alanla ilgili faaliyetlerinin genel bir değerlendirilmesi yapılacaktır. Böylece geçmişten günümüze Türkiye'de din sosyolojisinin gelişimi ve günümüzdeki durumu, özellikle tarihsel gelişim ve metodoloji perspektifinden ele alınmaya çalışılacaktır.

Türkiye'de Din Sosyolojisinin Doğuşu ve Gelişimi

İlk Türk sosyologları olarak bilinen Ahmet Rıza, Ahmet Şuayp, Bedîi Nûri, Prens Sabahaddin, Mehmet Satı Bey, Celal Nûri, Mehmet İzzet ve Ziya Gökalp, ülkemizde din sosyolojisi

araştırmalarının da öncüleri arasında sayılabilir. Bu düşünürlerin eserlerinde, çeşitli sosyal konular arasında dinî konuların da incelendiği görülmektedir. Bu dönemdeki din sosyolojisi araştırmaları, bir taraftan Batı'da yazılmış temel din sosyolojisi eserlerinin tercümeleri, diğer taraftan Ziya Gökalp, Mehmet İzzet, Salahaddin Asım, Necmeddin Sadak, Prens Sabahaddin ve Hilmi Ziya Ülken'in telif makaleleri ve kitaplarıyla birlikte başlamıştır¹³.

Türk toplumunun birbiri ardına tecrübe ettiği Tanzimat, Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemleri, sosyo-politik ve kültürel alanda büyük dönüşümlerin yaşandığı önemli aşamalardır. Bu dönüşümlerin merkezinde dinin yer aldığı ve "ümme'ten "mille'te", "teb'a"dan "vatan-daşlığa" geçişin amaçlandığı bilinmektedir¹⁴. Kendisini İslam'ın yegane temsilcisi olarak gören Osmanlı Devleti, bu yüzden Batı karşısında düştüğü durumu, bütün İslam aleminin ve dolayısıyla İslam'ın mağlubiyeti olarak değerlendirmiyordu. İslam aleminin Batı karşısındaki bu yenilgisi, Osmanlı aydınlarını, İslam üzerinde yeniden düşünmeye sevk etmişti. Dini düşünceyi toplumsal evrimin geri basamağı olarak kabul eden evrimci sosyolojik düşüncenin Osmanlılar tarafından kabulü zordu, ancak sorunların çözümü için bunu kabul etmek gerekiyordu. İlk Türk sosyologlarından Necmeddin Sadak'ta¹⁵ ve Mehmet İzzet'te¹⁶, bu görüşün vurgulandığı ve tartışıldığı görülmektedir¹⁷. Mehmet İzzet, Gökalp'ten sonra Necmeddin Sadak'ın Darü'l-Fünun'da din sosyolojisi derslerini vermeye de-

11 Sabri F. Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, Derin Yayınları, İstanbul, 2006.

12 İhsan Çapcıoğlu, "Türkiye'de Akademisyen Din Sosyologları Bibliyografyası", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2003) 44 (2), s. 208-209.

13 Akyüz, "Türkiye'de Din Sosyolojisi", s. 166.

14 Salih Aydemir, "Türk Din Sosyolojisinin Kimliği", *Türk Din Sosyolojisinin Temel Sorunları Sempozyumu 11-13 Haziran 2004*, Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Yayınları, Çorum, 2004, s. 36.

15 Necmettin Sadak, "Durkheim Tercemeleri ve Bazı Felsefe ve İctimaiyat İstilahlarına Dair", *Darü'l-Fünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, (1339/1923), Sayı: 5; Max Bonafis, *İctimaiyat*, çev. Necmeddin Sadak, Devlet Matbaası, İstanbul, 1927.

16 Mehmet İzzet, *Yeni İctimaiyat Dersleri*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1927.

17 Akyüz, "Türkiye'de Din Sosyolojisi", s. 167.

vam ettiğini ve bu ders notlarının aynı fakülte-
de basıldığını belirtmektedir¹⁸. Bu çalışmalara
Hüseyin Cahit Yalçın, Durkheim'in *Les Formes
Elémentaires de la Vie Religieuse* (Paris 1912)
başlıklı temel eserini Türkçeye çevirerek katıl-
mıştır¹⁹. Bu yıllardaki çalışmalar arasında İsmail
Hakkı Baltacıoğlu'nun İslam'ın ekonomi
anlayışını sosyolojik açıdan değerlendiren ma-
kalelerini de belirtmek gerekir²⁰.

Türkiye'de sosyolojinin ve din sosyolojinin
gelişiminde Durkheim sosyolojisi önemli bir
rol oynamıştır. Öyle ki Türkiye'de din sosyolo-
jisi konularıyla ilk defa kapsamlı ve sistematik
olarak ilgilenen Ziya Gökalp (1875-1924), bü-
yük ölçüde Durkheim'in izinden gitmiş, bu da
onun Türk sosyolojisi ve özellikle de Türk din
sosyolojisi üzerinde derin iz bırakmasına yol
açmıştır. Gökalp, Türkiye'de din sosyolojisi
biliminin gerçek bir öncüsü ve hatta kurucusu
sayılabilir²¹. Her ne kadar Salahaddin Asım, din
sosyolojisi konularına Gökalp'ten önce iki ma-
kaleyle temas etmişse de²², Gökalp, bu alanda
daha yoğun bir gayretin içinde olmuş; sosyo-
lojinin ülkemize girişinde olduğu gibi, din sos-
yolojisi konusunda da önemli bir rol üstlenmiş-
tir. Gökalp, İstanbul Dâr'ül-Fünûnu'nda İlm-i
İçtima Kürsüsü kurmuş ve Durkheimci din

anlayışına dayalı olarak "Dinî İçtimaiyat" adı
altında ilk din sosyolojisi derslerini okutmuş-
tur²³. Böylece Gökalp, Türkiye'de din sosyolo-
jisi konusunda doğrudan telif eser yayınlayan
ilk sosyolog olmuştur. Gökalp, din sosyolojisi-
nin o kadar içindedir ki, bu yıllarda yazdığı bir
makaleyle, Hıristiyanlığın Protestan kolunun,
İslam'ın bazı ilkelerinin Hıristiyanlar tarafın-
dan benimsenip uygulanması sonucunda ortaya
çıktığını ifade ederek, Protestanlık ve sosyo-
ekonomik gelişme arasında Weber'in kurduğu
ilişkinin, öncelikle İslam için geçerli olduğunu
savunmuştur²⁴.

Türkiye'de Gökalp'le başlayan, sonra Ül-
ken ve Kösemihal gibi sosyologlarca sürdürü-
len sosyoloji geleneğinin felsefi, hümanist ve
spekülatif bir çizgi oluşturduğu görülmektedir.
"Öte yandan, 19. yüzyılda Fransa'da ortaya çıkıp
gelişen Le Play sosyolojisinin Ed. Demolins'ci
(1852-1907) yorumu Prens Sabahaddin'in
(1877-1952) öncülüğünde ve Meslek-i İctimaî
adı altında Türkiye'ye uzanmıştır. Prens Saba-
haddin, dinî tezahürlerin toplumdan topluma
değişen çeşitliliği üzerinde durmuştur. 19. yüz-
yılın ikinci yarısında Osmanlı'daki "İslam'ın
ilerlemeye engel olup olmadığı" tartışmasına
da katılan Prens Sabahaddin, "İslam'ın terak-
kiye engel olmadığı" tezini savunan eserler
yazmıştır. Bu eserlerde, dönemin neredeyse bü-
tün sosyologlarında yaygın olan "Türkiye'nin
sorunlarına çözüm bulma" kaygısı yakından
izlenmektedir²⁵. Prens Sabahaddin öncülüğün-
de Türkiye'ye taşınan monografi yöntemi, alan
araştırmaları aracı ile Türkiye'de toplumsal
gerçeklikle doğrudan temas imkânı sağlamış;
böylece Türkiye'de, "yaşanan din" in sosyolo-

18 Bu notlar "İlm-i İctima Dersleri" adıyla İstanbul
Darü'l-Fünun Edebiyat Fakültesi'nden Hamid
Sadi tarafından 1329/1913 yılında yayınlanmış-
tır.

19 Emile Durkheim, *Din Hayatının İbtidai
Şekilleri-I, II*, çev. Hüseyin Cahit Yalçın, Tanin
Matbaası, İstanbul, 1923, 1924 [1912]. Bu ese-
rin daha sonra iki tercümesi daha yayımlanmış-
tır. Bkz. *Dini Hayatın İlkel Biçimleri*, çev. Fuat
Aydın, Ataç Yayınları, İstanbul, 2005; *Avustralya
Totem Sistemlerinde Dini Hayatın İlk Şekilleri*,
çev. İzzet Er, TDV Yayınları, Ankara, 2009.

20 Bkz. İsmail Hakkı Baltacıoğlu, "İslam İctimaiya-
tı", *Darü'l-Fünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*,
s. 3, 5, İstanbul, 1338/1922.

21 Ünver Günay, "Türkiye'de Din Sosyolojisi: Teo-
rik ve Metodolojik Meseleler", *Toplum Bilimleri
Dergisi*, (2006-2009), 1-3 (1-6), s. 14.

22 Salahaddin Asım, "İctimaiyat ve Şeriat-ı İslam-
miyye", *Strat-ı Müstakim*, (1324/1908), 2 (28);
"İlm-i İctima'a Nazaran İslamiyet", *Strat-ı Müs-
takim*, (1325/1909), 2 (33).

23 Ünver Günay, bu derslerin notlarının taşbasması
halinde "İlm-i İctimai Dini" adıyla basıldığını
(bkz. *Din Sosyolojisi*, s. 184); Taplamacıoğlu ise,
bu taş basması eserin bulunmadığını bildirmek-
tedir. Bkz. Mehmet Taplamacıoğlu, "Din Sosyo-
lojisi Çalışmaları (Batı'da ve Bizde)", *Ankara
Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (1960
7), s. 55-56.

24 Ziya Gökalp, "İslamiyet ve Asri Medeniyet", *İs-
lam Mecmuası*, (1917) 5 (52), s. 142-145.

25 Prens Sabahaddin, *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?*,
Elif Yayınları, İstanbul, 1965.

jik araştırmalara konu teşkil etmesine de zemin hazırlanmıştır.” 1940’lı yıllardan itibaren gerçekleştirilen alan çalışmaları köy, kasaba, şehir, bölge monografilerinde dine ve dinî yaşayışa bir ölçüde temas edilmesine imkân vermiştir²⁶.

Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu’nun bu çalışmalara, din sosyolojisindeki bazı araştırma alanlarına işaret ettiği makaleleriyle katıldığı görülmektedir²⁷. Onu teşvik eden olay, dostu Prof. Halbwachs’ın, Türk sosyologlarının kendi toplumlarının hayat tarzını araştırmamasının büyük bir eksiklik olduğunu ifade etmesinden duyduğu mahcubiyettir²⁸. Ancak o bunlarla yetinmez ve Türk Sosyolojisi’nin İslam Medeniyeti’nin problemlerini ele alması gerektiğine işaret ederek²⁹, İslami Sosyoloji’ye doğru bir adım atar. 1920’li yılların sonları ve özellikle de 1930’lardan başlayarak din konusu Türkiye’de sosyoloji incelemelerinde belli bir yer tutmaya başlamış; bu çerçevede, Fındıkoğlu’nun çalışmalarına S. Şakir Ülgener, Mümtaz Turhan, Nurettin Şazi Kösemihal, Cahit Tanyol, Niyazi Berkes, İbrahim Yasa ve diğerlerinin çalışmaları eklenmiştir. Bu düşünürler arasında N. Şazi Kösemihal (1909–1972), Türkiye’de Durkheim sosyolojisine eleştirel yaklaşımın tipik bir örneğini sunmaktadır. Nitekim onun *Durkheim Sosyolojisi* başlıklı eserinin bir bölümünde Durkheim’in *Din Hayatının İlkel Biçimleri* adlı eserinin eleştirel bir değerlendirmesini yaptığı görülmektedir³⁰. Kösemihal, ayrıca, din ve büyü ilişkilerini konu alan bir eser kaleme almış-

tır³¹. Bu çalışmalarıyla o, Türk din sosyolojisine önemli katkılarda bulunmuştur³².

Türkiye’de din sosyoloji çalışmalarına, özellikle Hilmi Ziya Ülken’in (1901–1974) katkıları oldukça önemlidir. Nitekim Ülken’in *Felsefe ve İctimaiyat* mecmuasında “Dini İctimaiyat” başlığı altında yayınlanmış makalesi oldukça dikkate değerdir³³. Ayrıca onun, totemizm tartışmalarını konu alan çalışması da Türkiye’de din sosyolojisi literatürüne önemli katkılar içermektedir³⁴. Bunlara Ülken’in öteki çalışma ve katkılarını da eklemek gerekir³⁵. Ülken, ayrıca, Cumhuriyet döneminde din sosyolojisi alanında ilk defa müstakil bir eser ortaya koymayı başaran bilim insanımız olmuştur. Nitekim onun *Dini Sosyoloji* adlı eseri, dinlerin başlangıçları ve tarihsel evrimi üzerine totemizm, animizm, natürizm, fetişizm gibi kuramların yanı sıra, ölümlere tapınma, kurban, giriş ayinleri, bayramlar, tabular, üstürelere, Tanrı, kozmogoniler, din ve içtimâî morfoloji gibi çeşitli tarihsel, toplumsal ve dinsel olgu ve kurumları konu almış bulunmaktadır³⁶. Bu özellikle eser, Türkiye’de din olgusunu sosyolojik bir yaklaşım perspektifinde sistematik bir biçimde ele alarak açıklamaya çalışan bir din sosyolojisi yaklaşımı geliştirmesi bakımından dikkate değerdir. H. Z. Ülken, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi’nde, 1950’li yıllarda verdiği sosyoloji derslerinde din sosyolojisi de okutmuştur. Ülken’in bu derslerde konuya yaklaşımı *Dini*

26 Günay, “Türkiye’de Din Sosyolojisi: Teorik ve Metodolojik Meseleler”, s. 18.

27 Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, “Biraz da İslam Sosyolojisi”, *Bilgi Dergisi*, (1946), 16: 7, 8, 19; “Bizde Dini Sosyoloji ve Tarih Araştırmaları”, *Folklor Postası*, (1946), 16, s. 7–9.

28 İzzet Er, *Din Sosyolojisi*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1998, s. 44.

29 Fındıkoğlu, “Biraz da İslam Sosyolojisi”, *Bilgi Dergisi*, (1946), 16: 7, 8.

30 N. Şazi Kösemihal, *Durkheim Sosyolojisi*, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1971, s. 98–172.

31 N. Şazi Kösemihal, “Büyü ve Din Probleminin Bugünkü Durumu”, *Sosyoloji Dergisi*, (1952), Sayı: 7.

32 Günay, “Türkiye’de Din Sosyolojisi: Teorik ve Metodolojik Meseleler”, s. 17.

33 H. Ziya Ülken, “Dini İctimaiyat”, *Felsefe ve İctimaiyat Mecmuası*, (1927), 1 (4–5), s. 264–271.

34 H. Ziya Ülken, “Totemizm Etrafında Münakaşalar”, *İnsan*, (1939), 2 (11).

35 H. Ziya Ülken, “İslamiyet’te Eski Dinlerin İzleri”, *İstanbul Mecmuası*, (1946), 6 (63); “İptidailerde İctimâî Bünye ve Din”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi*, (1959), (13–14), s. 35–57.

36 Bkz. H. Ziya Ülken, *Dini Sosyoloji*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1943.

Sosyoloji adlı eserinde ortaya koyduğu yaklaşımından farklıdır³⁷.

Türkiye’de Tanzimat’la başlayan, özellikle Cumhuriyet’in kuruluşu ile hızlanan değişim ve dönüşümler 1950’ler ve 1960’larda, çeşitli iç ve dış dinamikler bağlamında yeni bir ivme kazanmış, bu gelişmeler özellikle 1970’lerden itibaren ülkede İslamî bir yeniden canlanmadan söz edilmesine yol açmıştır. Türk toplumunun karşı karşıya kaldığı söz konusu yapısal değişimleri incelemek üzere gerçekleştirilen sosyolojik araştırmalarda din konusuna ilginin de bu çerçevede giderek bir artış kaydetmiş olması dikkat çekicidir. Esasen, 1945’ten sonra başta Avrupa olmak üzere tüm dünyaya yayılan analitik ve empirik karakterli Amerikan sosyolojisi Türkiye’ye de uzanmış, bu çerçevede Türk sosyolojisinde yapısal-işlevselcilik yaklaşımına dayalı modernleşme analizleri kendini göstermiş, buna diğerleri ve meselâ Marksist yaklaşımlar bağlamındaki modernleşme teorileri eklenmiştir. Her halükârda, din konusu bu tür teorik yaklaşımlara dayalı sosyolojik incelemelerde bir ölçüde yerini almıştır. Nitekim Türkiye’de, modernleşme teorilerine dayalı din incelemelerinin örneklerini Mübcecel Belik Kıray, Niyazi Berkes, İbrahim Yasa, Erol Güngör, Şerif Mardin, Bahattin Akşit, Orhan Türkdoğan, Nilüfer Göle gibi sosyologların çalışmalarında görmek mümkündür³⁸. Aslında, Batı’daki gibi, Türkiye’de de din sosyolojisinin gelişimi, Türk toplumunun modernleşmesi ve bu çerçevede dinle ilişkiler bağlamında kendini gösteren değişim ve dönüşüm sorunları ile yakından ilişkili olmuştur. Öyle ki köklü değişim ve dönüşüm sorunlarına çözüm arayan Türk din sosyologları modernleşme, çağdaşlaşma, sekülerizasyon, laiklik, değişme, post-modernizm ve küreselleşme konuları üzerinde önemle

durmuşlardır³⁹. Bu tür örnekler çoğaltılabilir. Bununla birlikte bu çalışmada, ilahiyat fakülteleri dışında din sosyolojisi konularında yapılan çalışmaların bir listesini vermek amaçlanmadığı gibi, Türkiye’de din sorununa sosyolojik bir perspektifte yaklaşan bütün Türk sosyologlarını sayma imkânı da bulunmamaktadır. Bununla birlikte, 1985 yılından bu yana Türkiye’de 7 üniversitede yapılan 989 sosyoloji araştırmasının 51’inin (% 5.2) din sosyolojisine ilişkin konularda gerçekleştirildiğini belirtmek gerekir⁴⁰.

İlahiyat Fakültelerinde Din Sosyolojisinin Gelişimi ve Sorunları

Türkiye’de Din Sosyolojisi, 1949 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nin açılışıyla birlikte kurumsallaşma sürecine girmiştir. Bu tarihte ilk din sosyolojisi dersini Mehmet Karasan vermiştir. Karasan’ın ders notları, akademik kaygılarla yazılmış ilk din sosyolojisi eseridir. Ayrıca onun, Avrupa’da yapılan din sosyolojisi çalışmalarının bir dökümünü verdiği ve ilk Yunan filozoflarının din sosyolojisi konularına ilgilerini incelediği makalesini⁴¹ de belirtmek gerekir. Ülkemizin yetiştirdiği ilk akademisyen din sosyologu olan Mehmet Taplamacıoğlu’nun eserlerinde bazı Batılı din sosyologlarının görüşlerini ihtiva eden eklektik bilgiler yer almasına rağmen, Taplamacıoğlu, kitap⁴² ve makaleleriyle⁴³, din sosyolojisinin

37 Günay, “Türkiye’de Din Sosyolojisi: Teorik ve Metodolojik Meseleler”, s. 17.

38 Türkiye’de sosyolojinin gelişimi ve sorunları konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. M. Cem Şahin, “Sociology Training in Higher Education in the Context of Epistemological and Ontological Problems in Turkish Sociology”, *Interculturality in the Educational Process*, Macedonia, 2005, s. 385–392.

39 Günay, “Türkiye’de Din Sosyolojisi: Teorik ve Metodolojik Meseleler”, s. 19–20.

40 Aytül Kasapoğlu, “The Study of Sociology in Turkish Higher Education”, *International Education Journal* (2005), 6 (4), s. 543- 544’ten aktaran Günay, “Türkiye’de Din Sosyolojisi: Teorik ve Metodolojik Meseleler”, s. 28.

41 Mehmet Taplamacıoğlu, “İlk Yunan Düşüncesinde Din İlmi Denemeleri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (1953), 2 (1).

42 *Din Sosyolojisine Giriş*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1961; *Genel Sosyoloji Üzerine Bir Deneme*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1961; *Din Sosyolojisi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1963, 1975, 1983.

43 “Din Sosyolojisi Çalışmaları (Batı’da ve Bizde)”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Der-*

gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. Taplamacıoğlu, bu bilime sadece teorik konularda katkıda bulunmakla kalmamış, aynı zamanda metodoloji konusuna ve empirik araştırmalara da öncülük etmiştir.

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin açılmasıyla başlayan çalışmaların ülkemizdeki din sosyolojisi araştırma geleneğinin oluşumunda önemli bir role sahip olduğu görülmektedir. Bununla birlikte, 1980'li yıllara kadar bu bilim, bu alanda çalışan akademisyenlerin dışında yeteri kadar ilgi görmemiştir. 1982 yılından itibaren Yüksek İslam Enstitülerinin İlahiyat Fakültesine dönüştürülmesi, ayrıca 1980'li yılların sonlarından itibaren kısa zaman aralıkları ile açılan İlahiyat Fakülteleriyle birlikte, bu fakültelerdeki din sosyolojisi anabilim dallarının sayısı artmış ve bu durum akademik çalışmalara görece bir hareketlilik kazandırmıştır. Yeni kurulan fakültelerdeki öğretim elemanlarının sayılarındaki artışa paralel olarak akademik çalışmalarda da doğal bir artış yaşanmıştır⁴⁴.

Mehmet Rami Ayas'ın 1969 yılında hazırladığı ilk doktora teziyle birlikte 2004 yılına gelinceye kadar 183'ü yüksek lisans ve 57'si doktora olmak üzere 240 lisansüstü tez hazırlanmıştır. 1987 yılında başlayan bu çalışmalardaki

artış, 1993 yılından sonra daha da hızlanmıştır. Hazırlanan yüksek lisans tezlerinin %60'ında teorik, %40'ında empirik metodoloji kullanılmıştır. Doktora tezlerinin ise %47'sinde teorik, %53'ünde empirik metodoloji kullanılmıştır⁴⁵. Burada "teorik" kategorisinde değerlendirilenlerin genelde literatürden derleme ve aktarma çalışmalar olduğu anlaşılmaktadır. "Empirik" kategorisinde yer alanlar ise temelde alan araştırmalarından sağlanan verilere dayalı sosyografik tespit çalışmalarıdır. Günay'ın da belirttiği gibi⁴⁶, bugün artık Türk din sosyolojisinin, literatür derlemesi yahut alanda gözlem ve tespit çalışmalarına dayalı sosyografyadan belli bir problem çözümüne dayalı ve kuramsal alt yapısı güçlü, daha geniş kapsamlı karşılaştırmalı ve sistematik analizlere yönelmesi gerekmektedir. Bilindiği gibi, Le Bras, sosyologun, kendisi için en çok açıklanabilir, ölçülebilir olana yönelmesi gerektiğini, toplumda somut olayların din sosyologuna güvenilir gözlem ve istatistik imkanları sunduğunu belirtmekte ve din sosyolojisi araştırmalarında istatistiği kullanırken ihtiyatı elden bırakmamak gerektiğini, ancak bu tasviri sosyografinin ilk adım olabileceğini, bu adımın, tipolojiyle tamamlanmasının şart olduğunu savunmaktadır⁴⁷.

Teorik ve metodolojik yetersizlikler ya da literatürden derleme ve aktarma eğilimi, sadece lisansüstü araştırmaların sorunu değildir. Bu durumu, ilahiyatlarda gerçekleştirilen diğer din sosyolojisi çalışmalarında da görmek mümkündür. Nitekim 21 ilahiyat fakültesinde görev yapan ve büyük bölümü ilahiyat kökenli yaklaşık 70 din sosyologunun 1036 çalışma ve yayını

gisi, 1960 (7): 55-56; "Din Sosyolojisi'nin Yeri ve Tartışma Konusu Olan Meseleleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1961 (8), s. 45-50; "Yaşlara Göre Dini Yaşayışın Şiddet ve Kesafeti Üzerine Bir Anket Denemesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1961 (8), s. 141-151; "Din ve Toplum Olaylarının Psikanaliz Bakımından Yorumu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi*, (1962-63), sayı: 17-18; "Din Sosyolojisi'nde Son Gelişmeler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1963 (10), s. 49-63; "İstatistik ve Anket Usulleri (Örnekleme)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1963 (10), s. 133-139; "Laiklik İlkesi ve Türkiye'deki Durum", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1963 (11), s. 35-53; "Bazı İslam Bilginlerinin Toplum Görüşleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1964 (12), s. 83-97; "Din ve Toplum İlişkileri ve Dini Gruplar", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1965 (13), s. 13-20; "Dinler Bilimi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1973 (19), s. 41-47.

44 Akyüz, "Türkiye'de Din Sosyolojisi", s. 170.

45 İhsan Çapcıoğlu, "Türkiye'deki İlahiyat Fakültelerinde Din Sosyolojisi Alanında Tamamlanmış Lisansüstü Tezler Üzerine Bir Araştırma", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2004), 45 (1), s. 204-205.

46 Günay, "Türkiye'de Din Sosyolojisi: Teorik ve Metodolojik Meseleler", s. 32. Ayrıca bkz. Ünver Günay, "Gabriel Le Bras'a Göre Din Sosyolojisi'nin Araştırma Alanları ve Yöntemleri", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (1988), (5), s. 10-29.

47 Günay, "Türkiye'de Din Sosyolojisi: Teorik ve Metodolojik Meseleler", s. 23-25.

üzerine gerçekleştirilen bibliyografik tespitler, bu çalışma ve yayınların “makale”, “bildiri”, “kitap”, “tez”, “çeviri”, “ansiklopedi maddesi”, “kitap içinde bölüm” ve “proje” kategorilerinde aşağıdaki şekilde bir dağılıma sahip olduğunu göstermektedir⁴⁸:

Tablo:1

Sıra No.	Tür	Toplam sayı	%
1.	Makale	488	47.1
2.	Bildiri	173	16.7
3.	Kitap	148	14.1
4.	Tez	105	10.2
5.	Çeviri	104	10.1
6.	Ansiklopedi maddesi	13	1.3
7.	Kitap içinde bölüm	3	0.3
8.	Proje	2	0.2
Toplam:		1036	100

Tablo 1’de görüldüğü gibi, Türkiye’de ilahiyat fakültelerinde görev yapan din sosyologları en çok makale türü bilimsel yayın yapmakta, bunu sırasıyla bildiriler ve diğer kategorilerde yer alan yayın türleri izlemektedir. Makaleler genelde yurt içi hakemli ya da hakemsiz dergilerde yayınlanmaktadır; yurt dışı hakemli dergi yayını ise yok denecek kadar azdır. Çevirilerin önemli bir bölümü makaledir, ancak kitap türü çeviriler de mevcuttur. Özellikle kitap çalışmalarında yerli ve özellikle de yabancı literatürden derleme ve aktarma eğilimi oldukça güçlü biçimde kendini göstermektedir⁴⁹. Ayrıca bu çalışmalarda sosyal bilimler metodolojisinin felsefi arka planı araştırılmadığı ve sorgulanmadığı, bu konudaki yeni gelişmeler takip edilmediği için teorik ve özellikle empirik araştırmalarda hem genel sosyolojik teoriye hem de bilimsel

metodolojinin gereklerine yeterince uyulmadığı görülmektedir. Sosyal bilimler felsefesinde ilişkin derinlikli tartışmaların azlığı nedeniyle, sosyal bilim çevrelerinde 1960’lı yıllardan itibaren gündem oluşturmaya başlayan yeni paradigmalardan Türk din sosyologlarının ilgisini neredeyse hiç çekmediği ya da son derece yüzeysel ve sınırlı atıflara konu olduğu anlaşılmaktadır. Böylece Batı’dan, Comte-Durkheim sosyolojisiyle birlikte gelen, dinin topluma bağımlı konumu, özellikle empirik araştırmalarda sürdürülmüş, dinin toplumla karşılıklı etkileşimi, sadece toplumun dine etkisine indirgenmiştir. Bununla birlikte, ülkemizde empirik araştırma geleneğini başlatanlar arasında yer alan Günay’ın, Erzurum ve çevre köylerinde yaptığı dini hayat araştırması, gerek teorik çerçeve, gerek metodolojik perspektif bakımından sonraki birçok araştırmaya ilham vermiştir⁵⁰. Zamanla bu araştırmalar farklı örneklemeler üzerinde yapılmasına rağmen, muhteva ve metodoloji açısından birbirini taklit etmeye başlamış; son on yıldan beri ise gerek tezler, gerekse empirik araştırmalarda kullanılan metodoloji, teoriden bağımsız ya da ilgisiz, anketle toplanan verilerle sınırlandırılmış verilerin yorumunun ihmali edildiği bir çerçeveye sıkışmıştır⁵¹.

Ülkemizde yıllardan beri empirik din sosyolojisi çalışmalarında nicel (açıklayıcı) yaklaşım, nitel (anlayıcı) yaklaşıma göre daha fazla tercih edilmektedir⁵². Analiz tekniklerinin çeşit-

50 Bkz. Ünver Günay, *Erzurum ve Çevresinde Dini Hayat*, Erzurum Kitaplığı, İstanbul, 1999.

51 Niyazi Akyüz, “Passe et futur de la sociologie des religions en Turquie”, *Social Compass*, (2009), 56 (1), s. 91.

52 Her iki yaklaşımın da farklı avantajlara ve dezavantajlara sahip olduğunu hatırlamamız gerekir. Nitekim “sosyolojik araştırmalarda kullanılacak metodoloji ve teknikler araştırmanın desenine göre belirlenir. Araştırma konusunun gerektirdiği şekilde bir metodolojik seçim yapılırken, aynı zamanda birden çok araştırma tekniğinin kullanımı da mümkün olabilir. Toplumbilim araştırmalarında metodolojiler birbirini dışlamaktan çok, birbirini tamamlar niteliktedir. Sosyolojik araştırmalar, çalışmanın amaç ve niteliğine göre açıklayıcı, betimsel veya anlayıcı/keşfedici araştırmalar olarak sınıflandırılabilir gibi, yaklaşım fark-

48 Mehmet Bayyigit, “Türkiye’de Genel ve Özel Din Sosyolojisi İle İlgili Bir Bibliyografya Denemesi”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (1996), 2, s. 403–445; Çapcıoğlu, “Türkiye’de Akademisyen Din Sosyologları Bibliyografyası”, s. 207–255; Adem Efe, *Türkiye’de Akademik Din Sosyolojisi Araştırmaları (İlahiyat Fakülteleri Örneği)*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2007’den aktaran Günay, “Türkiye’de Din Sosyolojisi: Teorik ve Metodolojik Meseleler”, s. 32.

49 Günay, “Türkiye’de Din Sosyolojisi: Teorik ve Metodolojik Meseleler”, s. 33.

liliği ve uygulama imkanları ile nicel yaklaşımın sosyologlara avantaj ve kolaylıklar sağlaması, bu yaklaşımın nitel yaklaşımlara göre daha fazla kullanılmasını teşvik etmiştir. Bununla birlikte, son yıllarda din sosyologları arasında nitel (anlayıcı) yaklaşıma doğru da bir yönelim görülmektedir. Henüz nitel yaklaşımla çalışma örnekleri çok fazla bulunmamakla birlikte, nicel yaklaşım tekniklerinin mülakat, katılımlı gözlem, odak grup görüşmeleri ve kişisel hayat

hikayeleriyle desteklenmesi yönünde bir ortak görüşün yaygınlık kazanmakta olduğu gözlenmektedir. Ayrıca metodoloji tartışmalarında nicel ile nitelin birlikte kullanılabilceği grup ve örneklemelerin niteliği konusunda, her iki yaklaşımın olumlu ve olumsuz yönleri çerçevesinde tartışmalar devam etmektedir. Bununla birlikte, din sosyologlarının büyük çoğunluğunda, muhteva perspektifi olarak kurumlaşma süreciyle birlikte Türk toplumunun dini hayatını sosyolojik açıdan ele alma, metodolojik perspektif olarak pozitivist-nicel ve fenomenolojik-nitel yaklaşımların olumlu ve olumsuz yanlarının bilincinde olarak, her iki (nicel ve nitel) yaklaşımın olumlu yönlerinden faydalanma arayışı fark edilmektedir⁵³.

Bu konuda önemli sorunlardan biri de, ülkemize din sosyolojisi teorilerinin Batı'dan aktarılması sırasında, Batı toplumlarına göre üretilmiş sosyolojik kavramların aynen kendi toplumumuz için de kullanılması, bizim kendi toplumumuz için yeni sosyolojik kavramlaşmalarla gitme konusundaki ihmal ve isteksizliğimizdir⁵⁴. Bir başka sorun, bilimsel araş-

---

ları dikkate alınarak nicel veya nitel metodolojik yaklaşımlar olarak da değerlendirilebilir. Açıklayıcı bir yaklaşım olarak nicel metodolojik yaklaşımda, istatistiksel ölçek, analiz ve açıklama öne çıkmaktadır. Burada, doğa bilimlerinin sebep-sonuç ilişkisine dayalı açıklama yaklaşımının da izleri görülmektedir. Nicel yaklaşımda, çalışmanın hipotezi oluşturulur, değişkenler belirlenir ve nedensellik içeren tahminlerde bulunulur, genellemelere gidilir. Nitel yaklaşımda ise, nesnel gerçekliğin yerini, oluşturulan nesnellik alır. Nitel çalışmalarda yöntemden çok çalışılan durum öne çıkarken; genellemeler yerine derinlemesine betimlemeler ve araştırılan konunun niteliğine bağlı olarak yorumlar söz konusu olur. Nitel yaklaşımda, empatik nitelik önemli bir işleve sahiptir. Buna karşın, nicel yaklaşımda yasalar ve genel geçerlik daha çok yer almaktadır. Bu nedenle, bir sosyolojik araştırma metodolojisi olarak nicel yaklaşım, nitel yaklaşımla birlikte ortaya çıkan sübjektiflik sorununa karşı daha nesnel görünmektedir. Aynı şekilde nicel yaklaşım, sosyolojik olgusalılıkları belirlemesi, izlenebilirlik ve ölçülebilirlik gibi yönleriyle nitel yaklaşımdan ayrılmaktadır. Nitel yaklaşımda bir başka sorun da araştırmacının sosyal gerçeklikleri anlayabilme yeteneğinin araştırma üzerinde etkili olabilmesidir. Buna karşın nicel yaklaşımda, daha çok izlenebilir ve ölçülebilir bilgiler ve bulgular yer almaktadır. Anlayıcı bir yaklaşım olarak nitel yaklaşım ise, sosyal olayların ve grupların sosyal ve kültürel örgüt yapılarının anlaşılmasında önemli bir yere sahiptir. Burada, sosyal gerçekliğe görüşme ve gözlem yoluyla katılım söz konusudur ve bu yolla sosyal gerçeklik anlaşılmaya çalışılmaktadır. Böylece, nicel yaklaşımın dışarıda bırakan sınırlayıcı tutumundan kaynaklanan sorunlar da aşılabilmektedir. Bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, sosyolojik çalışmalarda dengeli ve araştırma desenine uygun bir metodolojik kullanım, çalışmanın başarısı açısından önemli bir etkiye sahiptir". Niyazi, Akyüz, Şahin Gürsoy, İhsan Çapcıoğlu "Sosyolojide Yöntem Giden Yollar Üzerine", *Toplum Bilimleri Dergisi*, (2006-2009), 1-3, (1-6), s. 93-94.

53 Akyüz, "Türkiye'de Din Sosyolojisi", s. 178-79.

54 Nilgün Çelebi, "Türkiye'deki sosyoloji çalışmalarının, gerek sosyolojik bilginin istihraç edildiği alan, gerek bu alana yaklaşırken zihinde kurgulanan ilkeler, sayılılar bütünü olan yaklaşımlar, gerek seçilen konunun içinde kavramsallaştırıldığı teori, gerekse o teori ışığında gözlemlenen olgunun bilgisini elde etme yöntemleri açısından 'batılı' sosyologların çalışmalarından esinlenerek yürütüldüğünü, özgün bir bakış, teori, yaklaşım yöntem anlayışımızın bulunmadığını" belirtmektedir. Bkz. Nilgün Çelebi, *Sosyoloji ve Metodoloji Yazıları*, Anı Yayınları, Ankara, 2001, s. 17. Arabacı, Çelebi'nin sosyoloji alanı için yaptığı bu tespiti, din sosyolojisi alanı için de geçerli olduğunu ifade etmektedir. Ona göre "kendi toplumumuza dayalı bir sosyoloji oluşturmak ve asıl temeli kendi içimizden çıkarmak yerine taşıma kavram, yöntem ve modellerle eksiklik giderilmeye çalışılmıştır. Ancak böyle bir eksikliği giderme adına nakledilen bilimsel yaklaşımların, yöntem ve kavramların dayatmalarıyla meydana gelen olumsuzlukları ve uyumsuzlukları dikkate almaksızın sosyal gerçeklikleri açıklamak, mevcut gerçekliği başka toplumların gerçekliklerine göre oluşturulan kavramlara ve kalıplara sığdırmaktan başka bir şey değildir. Diğer yandan dışarıdan olduğu gibi aktarılan kavramlar ve bakış

tırmalarda kullanılan kavramlarda bir birliğin sağlanamamasıdır. Yabancı dilden Türkçe'ye çevrilen kavramların kullanımında bir sistematiğin bulunmadığını belirtmek gerekir⁵⁵.

Din sosyolojisi alanındaki bilimsel çalışmalarında ülkemizin önemli görülen sorunlarına da ilgi gösterilmektedir. Nitekim tez konularına⁵⁶ ve araştırma başlıklarına⁵⁷ dikkat edildiğinde çalışmaların toplumsal değişme, modernleşme, kentleşme, gecekondulaşma ve dini hayat ilişkileri üzerinde yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte din sosyolojisi alanında çalışan akademisyenler arasındaki iletişimin yeterli olduğu söylenemez. Bu iletişim eksikliğini giderilmesi amacıyla 2004 yılından beri bazı faaliyetler gerçekleştirilmektedir. Bu bağlamda, 2004 yılında www.dinsosyolojisi.org adresiyle bir web sitesi kurulmuştur. Bu site, din sosyologları arası iletişimi sağlamaya devam etmektedir. Türkiye'deki İlahiyat Fakültelerinin Din Sosyolojisi Anabilim Dallarında görev yapan din sosyologları 2004 yılından bu yana her yıl bir "Anabilim Dalı Koordinasyon Toplantısı" ve bunun yanı sıra özellikle Türkiye'de din

sosyolojisinin sorunlarına ilişkin bir sempozyum düzenlemektedir. 11-13 Haziran 2004 tarihinde Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi'nde düzenlenen ilk sempozyumda, Türk din sosyolojisinin temel sorunları, "Türk Din Sosyolojisinin İmkan ve Gerekliliği", "Türk Din Sosyolojisi Araştırma Alanlarına İlişkin Sorunlar I-II", "Türk Din Sosyolojisinde Yöntem Sorunları", "Heterodoks Grupların İncelenmesinde Yöntem Sorunu", "Türkiye'de Din Sosyolojisi Öğretiminin Sorunları" başlıklı toplam 6 oturumda sunulan 23 bildiri ve bir genel değerlendirme oturumu ile tartışmaya açılmıştır. Bu sempozyum, ilahiyat fakültelerinde görev yapan din sosyologlarını ilk defa geniş kapsamlı bilimsel bir etkinlikte bir araya getirmesi, Türk Din Sosyolojisinin ve ilahiyat fakültelerindeki din sosyolojisi anabilim dallarının çeşitli sorunlarının tartışılmasına zemin hazırlaması bakımından oldukça yararlı sonuçlar doğurmuştur. Bu çerçevede sempozyumun en önemli sonuçlarından biri, din sosyolojisi anabilim dalı koordinasyon toplantısı geleneğinin başlatılması konusunda ortak bir kararın alınması olmuştur. Bu karar doğrultusunda 23-24 Haziran 2005 tarihinde Konya'da Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde düzenlenen ikinci toplantının konusu, "Türk Din Sosyolojisinin Teorik ve Metodolojik Sorunları" olmuştur⁵⁸. Bu toplantının değerlendirme oturumunda, Türkiye'de Din Sosyolojisi çalışmalarının kimliği ve bilimsel nesnellik konusunun önemi vurgulanmıştır. 06-07 Temmuz 2006'da Elazığ'da, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde düzenlenen üçüncü sempozyumda ise "Türk Din Sosyolojisinde Sosyolojik Din Teorileri Tartışmaları" ele alınmış, beş bildiri aracılığı ile "Peter Berger'in fenomenolojik din anlayışı", Robert N. Bellah'ın 'Sivil Din' teorisi, "Niklas Luhmann'ın din teorisi" ve "Rasyonel Seçim Teorisi" üzerine tartışma ve değerlendirmeler yapılmıştır. 06-07 Temmuz 2007'de İstanbul'da Mar-

---

açıları aktarıldığı ülkelerin sosyolojik açıdan incelenmesinde toplum gerçekliği, toplum gerçekliğine ilişkin bilginin neliği ve yöntem sorunlarına ilişkin problemleri çözmek bir yana, gerçekliği olduğunun dışında gösterme riskini her zaman koruduğu gibi, problemin çözülmesine ilişkin olması gerekene ulaşma yollarını da tıkamaktadır". Fazlı Arabacı, *Türk Din Sosyolojisi: İmkan ve Sorunlar*, Platin Yayınları, Ankara, 2006, s. 29-30; ayrıca bkz. Mustafa Aydın, "Türkiye'de Din Sosyolojisi Çalışmaları: Tarihsel Gelişim ve Bazı Yönelimler", Yasin Aktay ve M. Emin Köktaş (derl.), *Din Sosyolojisi*, Vadi Yayınları, Ankara, 1998, s. 314-349; Necdet Subaşı, "Din ve Toplum Arasındaki İlişkileri Anlam (landırm)ak ya da Türkiye'de Din Sosyolojisi Çalışmaları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, (2008) 6 (11), s. 173-184.

55 Akyüz, "Türkiye'de Din Sosyolojisi", s. 175-76.

56 Çapcıoğlu, "Türkiye'deki İlahiyat Fakültelerinde Din Sosyolojisi Alanında Tamamlanmış Lisansüstü Tezler Üzerine Bir Araştırma", s. 203-224;

57 Çapcıoğlu, "Türkiye'de Akademisyen Din Sosyologları Bibliyografyası", s. 207-255.

---

58 Niyazi Akyüz, Şahin Gürsoy, İhsan Çapcıoğlu "II. Din Sosyolojisi Anabilim Dalı Koordinasyon Toplantısı ve Türk Din Sosyolojisi'nin Teorik/Metodolojik Sorunları Sempozyumu", *Dini Araştırmalar Dergisi*, (2005) 8 (22), s. 347-349.

mara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde düzenlenen dördüncü Sempozyum, "Batılı" din sosyologlarının ürettikleri sosyolojik din teorilerini Türk Din Sosyolojisinin sorunlarına uygulama imkânını tartışma konusu yapmakla, bir anlamda bir önceki yılın sempozyumunda ele alınan meselenin daha geniş bir perspektifte tartışılıp değerlendirilmesine imkân sağlamıştır. 04-05 Temmuz 2008'de Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde düzenlenen beşinci Sempozyum "Günümüz Türkiye'sinde Din-Toplum İlişkileri"ni konu edinmiş; bildirilerde "Diyamet", "Popüler Din", "Alevilik", "Şehirleşme" ve "Toplumsal Değişme" konuları üzerinde durulmuştur⁵⁹. Nihayet 06-08 Haziran 2009 tarihlerinde Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ev sahipliğinde Çanakkale, Biga'da düzenlenen altıncı Sempozyumda "Günümüz Türkiye'sinde Dini Grup Araştırmalarının Teorik-Metodolojik Sorunları" tartışılmış; "Gruplar Sosyolojisi ve Türkiye'de Dini Gruplar", "Dini Organizasyon Tipleri ve Yeni Dini Hareketler", "Küreselleşme Olgusu ve Türkiye Göstergeleri", "Sosyolojik Teoriler Işığında Yeni Dini Hareketler", "Alevilik Üzerine Sosyo-Kültürel ve Dinsel Bir Analiz" ve "Sosyo-Kültürel ve Mistik Bir Örgütlenme Olarak Nakşîlik" başlıklı toplam altı bildiri sunulmuştur. Sempozyumun değerlendirme oturumunda, din sosyologları arasında iletişimin geliştirilmesi için bu tür toplantıların sürdürülmesinin gerekliliği vurgulanmıştır.

23-24 Haziran 2005 tarihinde Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde düzenlenen ikinci sempozyumda ulusal, hakemli bir bilimsel derginin yayımlanması için hazırlık yapmak üzere Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ndeki öğretim elemanları görevlendirilmiştir. Dergi çalışmaları Mayıs 2009 itibarıyla tamamlanmış ve Toplum Bilimleri Dergisi adıyla bir dergi çıkarılmıştır. Öncelikle din sosyologları arasında bilimsel koordinasyonun geliştirilmesini amaçlayan bu faaliyet, adından da anlaşılacağı üzere diğer sosyal bilim alanlarında çalışan bilim insanlarının katkılarıyla disiplinler arası geniş katımlı bir bilimsel pay-

laşım platformu oluşturmayı hedeflemektedir. Nitekim kısa adı TBD olan Toplum Bilimleri Dergisi'nin 3 yıllık bir periyodu kapsayan ilk nüshasındaki konu başlıkları bu amaca yönelik önemli işaretler içermektedir. Makaleler, sosyoloji ve Türk Din Sosyolojisi'nde metodoloji sorunu üzerinde odaklanmakla birlikte, kadın, kimlik, terör, popüler kültür ve yeni dini hareketler gibi güncel tartışmalı konulara da önemli açılımlar getirmektedir⁶⁰. TBD ile Türkiye'de Din Sosyolojisi'nin kurumsallaşması yönünde önemli bir adım daha atılmıştır.

Sonuç

Türkiye'deki ilahiyat fakültelerinde din sosyolojisi alanında yapılan çalışmaların genel istatistiksel dağılımına baktığımızda, son yıllarda, özellikle 1995 sonrası, yayın sayısında hızlı bir artış görülmektedir. Bu durum, 1990'lı yıllarda ilahiyat fakültelerinin sayılarındaki artışın doğal bir sonucu olarak değerlendirilebilir. İlahiyat disiplinleri içerisinde din bilimine ilginin her geçen gün artması, din sosyolojisine yönelik ilgi artışını da beraberinde getirmiştir. Bu çerçevede son on yılda hazırlanan tezler içerisinde alan araştırmalarının sayısında periyodik bir artış gözlenmektedir. Şerif Mardin'in ifade-

60 TBD'nin bu sayısında şu makaleler yer almaktadır: Ünver Günay, "Türkiye'de Din Sosyolojisi: Teorik ve Metodolojik Meseleler"; Beylül Dikeçli, "Sosyal Bilimler Epistemolojisinde Sorunların Kaynağı: Ontolojiyi Unutmak"; Hüsnü Ezber Bodur, "Dini Organizasyon Tipleri ve Yeni Dini Hareketler"; Niyazi Akyüz-Şahin Gürsoy-İhsan Çapcıoğlu, "Sosyolojide Yönteme Giden Yollar Üzerine"; Fazlı Arabacı, "Türk Toplum-biliminde Kuram Sorunu: Toplumsal Eylemin Arkaplanı"; Şahin Gürsoy-İhsan Çapcıoğlu, "Din-Kimlik İlişkisi Üzerine"; Adil Çiftçi, "Bilgi Sosyolojisi ve/ile Kelâm'ı Yeniden Kurmak"; Celaleddin Çelik-İlkay Şahin, "Kadın Dindarlığı: Bir Paradoksun Söyledikleri"; M. Cem Şahin, "Popüler Kültürün İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Yaşam Stilleri Üzerindeki Etkisi"; Halil Aydınalp, "İntihar Eylemcisinin Sosyal Kimliği: Filistinli İlk Kadın Eylemci Vefa İdris"; Sefer Yavuz, "Dini Yönelim Ölçeği ve Güvenirlilik Çalışması: Sanayi İşçileri Üzerine Bir Araştırma" ve Robert Wuthnow, "Sosyoloji ve Din".

59 Günay, "Türkiye'de Din Sosyolojisi: Teorik ve Metodolojik Meseleler", s. 31-32.

siyle dinin kitabı ya da teorik boyutlarından ziyade “günümüz Türkiye’sinde İslamiyet’in sokaktaki adamın fikri kalıplarını etkileme mekanizmasını”⁶¹ anlama ve açıklama gayreti içerisinde olan ampirik din sosyolojisi araştırmaları, ülkemizin dini coğrafyasının tespiti ve tanınması açısından değerli bilgiler ve öneriler ihtiva etmektedir. Bu çerçevede, tarihteki ve günümüzdeki dini grup ve oluşumlar üzerine kapsamlı araştırmalar gerçekleştirilmektedir. Ayrıca, sosyo-kültürel değişme, gelişme, farklılaşma ve bütünleşme ile din arasındaki karşılıklı etkileşimlerin yakın dönem dini-sosyal tarihimizdeki örnekleri ve özellikle Tanzimat, Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinin sosyo-kültürel mirası din sosyologlarının araştırma konuları arasındadır. Bu araştırmaların ortaya çıkardığı sonuçların başta Diyanet İşleri Başkanlığı olmak üzere ülkemizdeki dini hizmet birimlerinin hizmet politikaları belirlenirken göz önünde bulundurulması, hizmet kalitesinin yükseltilmesine ciddi katkılar sağlayacaktır. Ayrıca, özellikle Diyanet İşleri Başkanlığı’nın din bilimciler tarafından hazırlanacak projelere sağlayacağı destek, kurumlar arası işbirliğinin yanı sıra, ülkemizde yaşayan farklı İslam anlayışlarının din bilimsel metotlarla incelenmesi ve sağlıklı sonuçlara ulaşılması açısından kayda değer öneme sahiptir⁶². Bilimsel disiplin olarak kurumlaşma sürecine girmesi çok yakın tarihlere uzanan Türk Din Sosyolojisi, akademik olarak sayıları hızla artan bilimsel araştırmalarla gelişimini sürdürmektedir. Bugün ülkemizdeki din sosyologları web sitesi gibi iletişim, dergi gibi yayın ve yıllık sempozyumlar gibi tartışma faaliyetleri ile geniş bir yelpazeye yayılan çalışmalar gerçekleştirmektedir. Günümüz Türkiye’sinde din, toplum, kültür, medeniyet ve siyaset alanlarında ortaya çıkan etkin değişme ve gelişmelerin, din sosyolojisinin önemini her geçen gün daha da arttığı görülmektedir. Bu çerçevede, gerek Türk üniversitelerinde gerekse üniversite dışı

çevrelerde çok sayıda araştırmacı din sosyolojisiyle ilgili çağdaş toplumsal sorunlara giderek artan bir ilgiyle yaklaşmaktadır.

Kaynaklar

- Akyüz, Niyazi, Şahin Gürsoy, İhsan Çapcıoğlu (2005). “II. Din Sosyolojisi Anabilim Dalı Koordinasyon Toplantısı ve Türk Din Sosyolojisi’nin Teorik/Metodolojik Sorunları Sempozyumu”, Sempozyum Tanıtımı, *Dini Araştırmalar Dergisi*, 8 (22): 347-349.
- Akyüz, Niyazi (2008). “Türkiye’de Din Sosyolojisi”, Niyazi Akyüz, İhsan Çapcıoğlu (eds.), *Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi*, Ankara: Gündüz Eğitim ve Yayıncılık.
- Akyüz, Niyazi (2009). “Passe et futur de la sociologie des religions en Turquie”, *Social Compass*, 56 (1): 84-98.
- Akyüz, Niyazi, Şahin Gürsoy, İhsan Çapcıoğlu (2006-2009). “Sosyolojide Yönteme Giden Yollar Üzerine”, *Toplum Bilimleri Dergisi*, Cilt: 1-3, Sayı: 1-6, ss. 79-96.
- Arabacı, Fazlı (2006). *Türk Din Sosyolojisi: İmkan ve Sorunlar*, Ankara: Platin Yayınları.
- Asım, Salahaddin (1324/1908). “İctimaiyat ve Şeriat-ı İslamiyye”, *Sirat-ı Müstakim*, 2 (28).
- Asım, Salahaddin (1325/1909). “İlm-i İctima’a Nazaran İslamiyet”, *Sirat-ı Müstakim*, 2 (33).
- Ayas, Mehmet Rami (2008). *Türkiye’de İlk Tarikat Zümreleşmeleri: Din Sosyolojisi Açısından Bir Araştırma*, İstanbul: İz Yayıncılık.
- Aydemir, Salih (2004). “Türk Din Sosyolojisinin Kimliği”, ss. 35-42, Türk Din Sosyolojisinin Temel Sorunları Sempozyumu 11-13 Haziran 2004, Çorum: Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Aydın, Mustafa (1998). “Türkiye’de Din Sosyolojisi Çalışmaları: Tarihsel Gelişim ve Bazı Yönelimler”, ss. 314-349, Yasin Aktay ve M. Emin Köktaş (derl.), *Din Sosyolojisi*, Ankara: Vadi Yayınları.

61 Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji* (9. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s. 67.

62 Çapcıoğlu, “Türkiye’deki İlahiyat Fakültelerinde Din Sosyolojisi Alanında Tamamlanmış Lisansüstü Tezler Üzerine Bir Araştırma”, s. 224.

- Baltacıoğlu, İsmail Hakkı (1338/1922). “İslam İctimaiyatı”, *Darü'l-Fünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, 3 (5): 27–48.
- Bayyığıt, Mehmet, (1996). “Türkiye’de Genel ve Özel Din Sosyolojisi İle İlgili Bir Bibliyografya Denemesi”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2: 403–445.
- Bonafis, Max (1927). *İctimaiyat*, çev. Necmeddin Sadak, İstanbul: Devlet Matbaası.
- Çapcıoğlu, İhsan (2003). “Türkiye’de Akademisyen Din Sosyologları Bibliyografyası. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara, 44 (2): 207–255.
- Çapcıoğlu, İhsan (2004). “Türkiye’deki İlahiyat Fakültelerinde Din Sosyolojisi Alanında Tamamlanmış Lisansüstü Tezler Üzerine Bir Araştırma”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 45 (1): 204–205.
- Çelebi, Nilgün (2001). *Sosyoloji ve Metodoloji Yazıları*, Ankara: Anı Yayınları.
- Davie, Grace (2006). “Din Sosyolojisinin Evrimi: Konu ve Değişimler”, çev. İhsan Çapcıoğlu, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 47 (1): 239–258.
- Davis, Winston (2006). “Din Sosyolojisi: Kurucular ve Temel Yaklaşımlar”, ss. 73–96, çev. İhsan Çapcıoğlu, *Din Sosyolojisi: Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar –I–*, Bün-yamin Solmaz ve İhsan Çapcıoğlu (eds.), Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları.
- Durkheim, Emile (1923, 1924 [1912]). *Din Hayatının İbtidai Şekilleri-I, II*, çev. Hüseyin Cahit Yalçın, İstanbul: Tanin Matbaası.
- Durkheim, Emile (2005). *Dini Hayatın İlk Biçimleri*, çev. Fuat Aydın, İstanbul: Ataç Yayınları.
- Durkheim, Emile (2009). *Avustralya Totem Sistemlerinde Dini Hayatın İlk Şekilleri*, çev. İzzet Er, Ankara: TDV Yayınları.
- Efe, Adem (2007). *Türkiye’de Akademik Din Sosyolojisi Araştırmaları (İlahiyat Fakülteleri Örneği)*, İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Er, İzzet (1998). *Din Sosyolojisi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri (1946). “Biraz da İslam Sosyolojisi”, *Bilgi Dergisi*, 16: 7, 8, 19.
- Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri (1946). “Bizde Dini Sosyoloji ve Tarih Araştırmaları”, *Folklor Postası*, 16: 7–9.
- Gökalp, Ziya (1917). “İslamiyet ve Asri Medeniyet”, *İslam Mecmuası*, 5 (52): 142–145.
- Günay, Ünver (1988). “Gabriel Le Bras’a Göre Din Sosyolojisi’nin Araştırma Alanları ve Yöntemleri”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (5): 10–29.
- Günay, Ünver (1999). *Erzurum ve Çevresinde Dini Hayat*, İstanbul: Erzurum Kitaplığı.
- Günay, Ünver (2001). *Din Sosyolojisi*, 4. Baskı, İstanbul: İnsan Yayınları.
- Günay, Ünver (2006–2009). “Türkiye’de Din Sosyolojisi: Teorik ve Metodolojik Meseleler”, *Toplum Bilimleri Dergisi*, 1–3 (1–6): 7–47.
- İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed (1968). *Mukaddime* (2. Baskı), çev. Zakir Kadiri Ugan, İstanbul: MEB Devlet Kitapları.
- İzzet, Mehmet (1927). *Yeni İctimaiyat Dersleri*, İstanbul: Devlet Matbaası.
- Kasapoğlu, Aytül (2005). “The Study of Sociology in Turkish Higher Education”, *International Education Journal*, 6 (4): 543- 544.
- Kösemihal, N. Şazi (1952). “Büyü ve Din Probleminin Bugünkü Durumu”, *Sosyoloji Dergisi*, Sayı: 7.
- Kösemihal, N. Şazi (1971). *Durkheim Sosyolojisi*, İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları.
- Mardin, Şerif (2000). *Din ve İdeoloji* (9. Baskı), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Riesebrodt, Martin ve Mary Ellen Konieczny (2005). “Sociology of Religion”, ss. 125-144, *The Routledge Companion to the Study of Religion*, London: Routledge.
- Sabahaddin, Prens (1965). *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?*, İstanbul: Elif Yayınları.
- Sadak, Necmettin (1339/1923). “Durkheim Tercemeleri ve Bazı Felsefe ve İctimaiyat İstihlalarına Dair”, *Darü'l-Fünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, sayı: 5.
- Subaşı, Necdet (2008). “Din ve Toplum Arasındaki İlişkileri Anlam(landırm)ak ya da Türkiye’de Din Sosyolojisi Çalışmaları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 6 (11): 173–184.

- Şahin, M. Cem (2005). "Sociology Training in Higher Education in the Context of Epistemological and Ontological Problems in Turkish Sociology", ss. 385-392, *Interculturalism in the Educational Process*, Macedonia.
- Taplamacıoğlu, Mehmet (1953). "İlk Yunan Düşüncesinde Din İlimi Denemeleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (1).
- Taplamacıoğlu, Mehmet (1960). "Din Sosyolojisi Çalışmaları (Batı'da ve Bizde)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (7): 55-56.
- Taplamacıoğlu, Mehmet (1961). "Din Sosyolojisi'nin Yeri ve Tartışma Konusu Olan Meseleleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (8): 45-50.
- Taplamacıoğlu, Mehmet (1961). "Yaşlara Göre Dini Yaşayışın Şiddet ve Kesafeti Üzerine Bir Anket Denemesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (8): 141-151.
- Taplamacıoğlu, Mehmet (1961). *Din Sosyolojisine Giriş*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Taplamacıoğlu, Mehmet (1961). *Genel Sosyoloji Üzerine Bir Deneme*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Taplamacıoğlu, Mehmet (1962-63). "Din ve Toplum Olaylarının Psikanaliz Bakımından Yorumu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi*, sayı: 17-18.
- Taplamacıoğlu, Mehmet (1963). "Din Sosyolojisi'nde Son Gelişmeler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (10): 49-63.
- Taplamacıoğlu, Mehmet (1963). "İstatistik ve Anket Usulleri (Örnekleme)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (10): 133-139.
- Taplamacıoğlu, Mehmet (1963). "Laiklik İlkesi ve Türkiye'deki Durum", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (11): 35-53.
- Taplamacıoğlu, Mehmet (1963, 1975, 1983). *Din Sosyolojisi*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Taplamacıoğlu, Mehmet (1964). "Bazı İslam Bilginlerinin Toplum Görüşleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (12): 83-97.
- Taplamacıoğlu, Mehmet (1965). "Din ve Toplum İlişkileri ve Dini Gruplar", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (13): 13-20.
- Taplamacıoğlu, Mehmet (1973). "Dinler Bilimi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (19): 41-47.
- Ülgener, Sabri F. (2006). *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, İstanbul: Derin Yayınları.
- Ülken, H. Ziya (1927). "Dinî İçtimâiyât", *Felsefe ve İçtimâiyât Mecmuası*, 1 (4-5): 264-271.
- Ülken, H. Ziya (1939). "Totemizm Etrafında Münakaşalar", *İnsan*, 2 (11).
- Ülken, H. Ziya (1943). *Dinî Sosyoloji*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Ülken, H. Ziya (1946). "İslamiyet'te Eski Dinlerin İzleri", *İstanbul Mecmuası*, 6 (63).
- Ülken, H. Ziya (1959). "İptidailerde İçtimâî Bünye ve Din", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi*, (13-14): 35-57.
- Weber, Max (1922/1993). *The Sociology of Religion*, translated by Ephraim Fischhoff, Boston: Beacon Press.